

Г.Ю. Івакін, В.І. Баранов, О.В. Оногда

АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СТАРОГО КИЇВСЬКОГО АРСЕНАЛУ

The paper presents the results of archaeological works on the territory of Old Arsenal in Kyiv in 2008, namely of the research of fortifications of the Old Pechersk Fortress.

Широкі археологічні дослідження Старого Арсеналу розпочато 2005 р. вивченням об'єктів на території внутрішнього подвір'я корпусу, 2006 р. — ділянок всередині корпусу, 2007 р. — підвальних приміщень, прилеглих до будівлі ділянок та частково внутрішнього подвір'я.

У 2008 р. дослідження було продовжено, переважно методом наукового нагляду, та зосереджено на фіксації конструктивних особливостей деяких оборонних споруд фортеці, які неодноразово змінювали своє призначення, перебудовувались, зносились, знищувались пожежами тощо. Також тривали візуальне обстеження території пам'ятки (загальна площа близько 9,8 га), збір підйомного матеріалу та вивчення мікрорельєфу.

Археологічні дослідження та нагляд у 2008 р. проведено на шести ділянках комплексу (рис. 1, 5): 1) ділянка з фрагментом фортифікаційного валу Успенського бастиону Києво-Печерської фортеці XVIII ст.; 2) ділянка з рavelіном Києво-Печерської фортеці; 3) ділянки траншей із зовнішнього боку вздовж західного крила головного корпусу Старого Арсеналу (4 та 5, за загальною польовою нумерацією); 4) ділянка з підземною мурованою спорудою поблизу центральної частини Успенського бастиону; 5) траншея 6 на захід від фортечного валу, що поєднує Успенський і Петрівський бастиони, в якій виявлено залишки підземної споруди — патерни-сортії; 6) траншея 7 у північно-західному кутку подвір'я корпусу.

Обстежений у 2008 р. фрагмент *валу Успенського бастиону* був пошкоджений під час будівельно-планувальних робіт та демонтажу споруд у XX ст. Реконструкція валу провадилась на

двох ділянках: вздовж східного схилу його північної частини та у західному виступі в місці пониження (район проїзду до будівель часів існування військового підприємства). Довжина реконструйованого східного схилу оборонного валу становила близько 100 м (рис. 1, 1, 2). Будівельних конструкцій в тілі валу не виявлено. У вертикальних зрізах фіксувався малопотужний гумусований шар (глибина до 0,2 м від поверхні валу), що поступово переходив у однорідний лесоподібний жовтий суглинок.

На ділянці західного виступу валу Успенського бастиону провадилось досипання наявного пониження. В місцях вертикальних зрізів на цій ділянці простежувалася значна змішаність шарів жовтого та гумусованого суглинка, що свідчить про неодноразові попередні втручання у конструкцію пам'ятки під час проведення будівельних та земляних робіт протягом другої половини XX ст.

Нагляд за земляними роботами на території відновлення *равеліну* між Петрівським і Успенським бастионами Києво-Печерської фортеці проводився у травні—липні (рис. 1, 3). Уздовж північно-західної та південно-західної сторін трикутного плато (площа близько 1440 м²) ґрунт виймався смугою до 10 м завширшки на глибину від 2 до 4 м. У цілому ґрунтова конструкція рavelіну складалася з однорідного світлого сіро-жовтого лесоподібного суглинка. Археологічних об'єктів та культурних нашарувань на ділянці не зафіксовано, хоча під час нагляду зібрано поодинокі фрагменти кераміки XVII—XVIII ст. (рис. 1, б е—ж, і). Знайдено також валикоподібне сплющене вінце горщика XIV—XV ст., що має борозенку по внутрішньому краю (рис. 1, б з). У західній частині плато на глибині близько 2 м зафіксовано фрагменти фаянсового посуду та сміття XX ст., а також

1

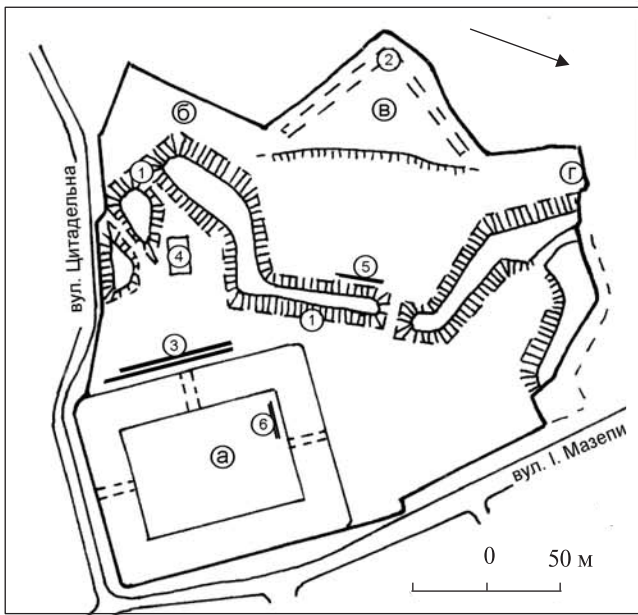
2

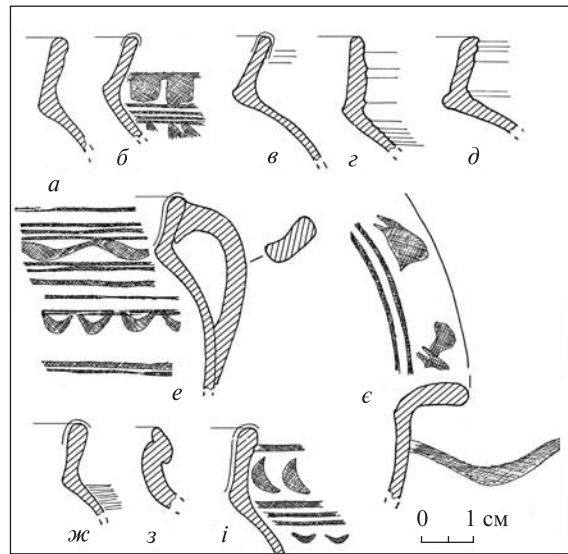
3

4

5

6

Рис. 1. Старий Арсенал: 1, 2 — ліва частина фортифікаційного валу Успенського бастиону Старої Печерської фортеці в процесі реконструкції; 3 — рavelін Старої Печерської фортеці, сучасний вигляд; 4 — траншея 5, яма 2, загальний вигляд; 5 — ситуаційний план території комплексу Мистецький Арсенал та ділянки археологічних досліджень (а — корпус Старого Арсеналу, б — Успенський бастион, в — рavelін, г — Петрівський бастион Старої Печерської фортеці; 1 — ділянки фортифікаційного валу, реконструйовані у 2008 р., 2 — ділянка реконструкції рavelіну, 3 — траншеї 4 та 5, 4 — підземна споруда, 5 — траншея 6 із паперною-сортиєю 2, 6 — траншея 7); 6 — фрагменти керамічних виробів XIV—XIX ст.

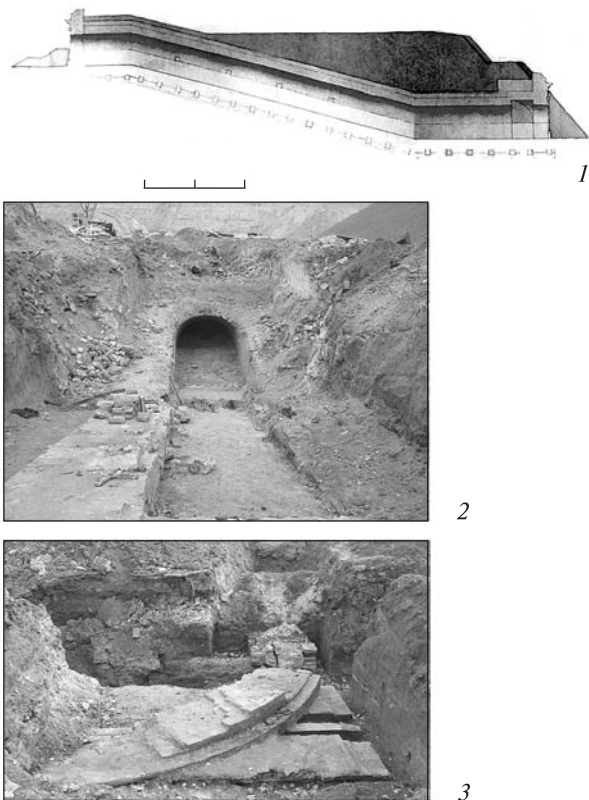

Рис. 2. Патерна 2: 1 — розріз на кресленні 1787 р.; 2, 3 — вигляд споруди під час досліджень 2008 р.

шлаку і відходів металургійного виробництва цього ж часу. Отже, основне тіло равеліну та інші його споруди були повністю сплановані під час численних робіт ХХ ст.

Нагляд за траншеями для опор баштового крану (4 та 5) розпочато у червні. **Траншея 4** розташовувалася вздовж зовнішньої стіни західного крила головного корпусу на відстані 7 м від нього. Її довжина 96,5 м, ширина 3 м, глибина 1,8–2,2 м. Давні культурні нашарування відсутні. На глибині 0,9–1,2 м від рівня сучасної поверхні залягав шар однорідного лесоподібного суглинку (материк), подекуди перерізаний пізніми перекопами. На деяких ділянках на глибині 0,7–0,9 м простежувались фрагменти бруківки, яку попередньо можна датувати ХІХ ст. У північній частині західної стінки траншеї зафіксовано пізню яму (1), яка мала ширину 4,8 м та фіксувалась з глибини 0,8–0,9 м до 1,8 м. Її заповнення складалося з прошарків суглинку різного ступеня гумусованості зі значною кількістю будівельного сміття. В ньому знайдено кілька дрібних фрагментів кухонного посуду (рис. 1, б а–д), пічних кахлів та скляних гутних виробів ХVІІІ–ХІХ ст. У західній стінці траншеї зафіксовано ще одну пізню яму (2) завширшки близько 1,5 м і завглибшки

2 м. Заповнення ями — темно-сірий гумусований ґрунт. Археологічні матеріали відсутні.

Траншея 5 розташовувалася паралельно, за 4,0 м на захід від траншеї 4. Розміри її 77 × 4 м, глибина від 1,8 до 2,2 м. Стратиграфічна ситуація тут аналогічна попередній траншеї. У східній стінці під горизонтом ХХ ст. зафіксовано яму (1) завширшки приблизно 2,0 м, простежену до глибини 2,0 м. Заповнення ями — сіро-жовтий щільний суглинок, пухкіший і темніший у центральній частині, з будівельним сміттям, шматками деревини та уламками цегли ХІХ — першої половини ХХ ст. Навпроти цього об'єкта, у західній стінці траншеї, зафіксовано яму (2). Ширина її 4,5 м, глибина до 1,8–2 м. Яма 2, ймовірно, була частиною одного великого пізнього об'єкта (разом із ямою 1 траншеї 4 та ямою 1 траншеї 5). У її верхній частині фіксувалися дві смуги досить великих каменів (бруківка?). Заповнення ями — сіро-жовтий суглинок потужністю 0,3–0,7 м зі шматками цегли та сміття. Нижче від нього простежувався шар вапна із запливами жовтого суглинку (рис. 1, 4). Ще одна яма (3) зафіксована за 2,5 м на південь від ями 2 на глибині близько 1,1 м. На відміну від попередньої вона залягала нижче, ніж горизонт ХІХ–ХХ ст., і не перерізала його. Ширина ями 3,0–4,0 м, глибина 2,1 м. Заповнення — сіро-жовтий суглинок із незначною кількістю шматків цегли та дрібного сміття із вкрапленнями вапняку. Археологічні матеріали в ямах 1–3 траншеї 5 відсутні.

У липні здійснено спелео-археологічне обстеження мурованої **підземної споруди** поблизу центральної частини Успенського бастиону Києво-Печерської фортеці. Спираючись на плани ХVІІІ–ХІХ ст., цей об'єкт був спочатку співвіднесений із «пороховим льохом». Однак конструктивні особливості, характер мурування та специфіка цегли дали підстави визначити цю споруду як промисловий об'єкт, збудований за два етапи протягом першої та другої половини ХХ ст. На жаль, згаданого порохового льоху фортеці ХVІІІ ст. зазначений об'єкт не стосується.

Наприкінці вересня розпочато нагляд за **траншеєю 6**, що проходила вздовж західного схилу північної частини валу Успенського бастиону на відстані близько 6 м від нього. Довжина траншеї 32,0 м, ширина 1,0 м, глибина 1,80–2,20 м. У її південній частині зафіксовано залишки архітектурної споруди кінця ХVІІІ ст. — патерни-соргті 2 (рис. 2). Споруда являла собою муровану з цегли склепінчасту

підземну галерею, прокладену під насипом тенального валу, що проходив із зовнішнього боку основного фортечного укріплення. В плані галерея мала зигзагоподібну конфігурацію із заокругленими кутами і починалася з лінії зовнішнього (західного) боку тенального валу. Вхід до підземної споруди мав вигляд ретельно оздобленого цегляного порталу. Траса галереї на довжину 3,0 м від входу йшла у східному напрямку. Далі вона поступово повертала на південь і продовжувалась уздовж насипу на 15,0 м. Після того галерея мала ще один поворот на схід і за 3,0 м виходила на ділянку, розташовану навпроти входу до патерни-сортії 1 в основному валі фортеці. Ширина і висота галереї у вцілілих місцях становить близько 2 м. Її стіни та склепіння викладені з різноякісної цегли другої половини XVIII ст. на міцному вапняному розчині та потиньковані. Цегла має розміри 25—28 × 12—14 × 5—7 см. Мурування стін галереї виконано на потужній вапняній заливці, а її підлогу облаштовано на висоті до 30—40 см над рівнем заливки. Підлога, ймовірно, мала характер дощаного покриття, закріпленого на поперечних дерев'яних балках, встановлених у спеціальних пазах стін галереї. На центральній ділянці траси (між поворотами) патерна поволі понижується у напрямку південь—північ (загальний перепад висот становить близько 2,0 м).

За архітектурно-планувальними ознаками та місцем розташування цю споруду визначено як залишки фортифікаційно-комунікаційного підземного ходу (патерни або сортії), що призначався (у комплексі з сортією 1) для сполучення між внутрішнім простором фортеці та рavelіном, розташованим між Успенським та Петрівським бастіонами. Очевидно, що цей об'єкт можна ототожнити із кам'яною сортією в «теналі між Успенським та Петрівським бастіонами», збудованою у 1786 р. (за О.В. Сіткарьовою). У всякому разі, патерна-сортія 2 є на

кресленнях 1787 р. (рис. 2, 1). Архітектурно-археологічні дані (характер кладки, параметри цегли, конфігурація підземелля) на суперечать наведеному датуванню споруди.

У жовтні проведено нагляд за дренажною *траншеєю* 7, що розташовувалась у північно-західному кутку внутрішнього подвір'я корпусу Арсеналу. Цю траншею закладено вздовж внутрішньої стіни північного крила корпусу на відстані 0,65—0,90 м від неї. Довжина траншеї близько 30,0 м, ширина 1,0 м, глибина 1,20 м. У стінках траншеї зафіксовано метровий шар будівельного сміття, під яким розташовувався чорно-коричневий гумусований шар завтовшки 0,20 м, в якому знайдено фрагмент вінця горщика XVIII ст. із зачіпами по верхньому краю та ребром на внутрішній поверхні. Археологічних об'єктів та культурних нашарувань не зафіксовано. Але варто зауважити, що траншея 7 за глибиною не дійшла до рівня материкового лесу.

Таким чином, дослідження 2008 р. дозволили з'ясувати історико-топографічні та стратиграфічні нюанси деяких об'єктів (ділянок) Києво-Печерської фортеці. Так, встановлено, що впродовж XIX—XX ст. вали Успенського бастіону неодноразово ремонтувалися, внаслідок чого вони значною мірою втратили свою автентичність. Рavelін був майже зруйнований, найімовірніше після Другої світової війни. Найцікавішим об'єктом обстеженої фортифікаційної системи є залишки підземної споруди в межах тенального укріплення між Успенським і Петрівським бастіонами — патерни-сортії 2. Цей об'єкт потребує детального вивчення, консервації та музеєфікації як один з важливих елементів оборонних споруд Києво-Печерської фортеці початку XVIII ст. Археологічний нагляд за будівельно-реставраційними роботами на території комплексу Мистецький Арсенал триває.

